

КОРУПЦІЯ ЯК ІМАНЕНТНА СКЛАДОВА ДЕФОРМОВАНИХ УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИН: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Мельниченко А.А.

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії НТУУ "КПІ",
директор Науково-дослідницького центру прикладної соціології "Соціоплюс"*

В данной статье автор пытается раскрыть сущность такого социального феномена как коррупция через рассмотрение его в качестве имманентной составляющей деформированных (испорченных) управленческих отношений. В работе приведены различные определения данного понятия и выясняются социальные причины порождения коррупции. Автор акцентирует внимание на том, что коррупцию следует рассматривать как социальную патологию, болезнь любых управленческих систем в условиях государственного устройства общества. В статье приведены размышления относительно возможностей преодоления коррупции через изменение самих систем управления.

In this article the author makes an attempt to discover the essence of this social phenomenon as corruption by examining it as immanent part of deformed (damaged) administrative relations. In particular, the paper presents various definitions of this term and investigates the reasons causing corruption. Author emphasizes that corruption should be seen as a social pathology, management systems illness in a state organization of society. The article provides ideas on how to overcome corruption by changing the very systems.

В даній статті автор робить спробу розкрити сутність такого соціального феномену як корупція через розгляд його в якості іманентної складової деформованих (зіпсованих) управлінських відносин. Зокрема, в статті наведені різноманітні визначення даного поняття та з'ясовуються соціальні причини породження корупції. Автор, акцентує увагу на тому, що корупцію варто розглядати як соціальну патологію, хворобу будь-яких управлінських систем в умовах державного устрою суспільства. В статті наведені міркування щодо можливостей подолання корупції через зміну самих систем управління.

Ключові слова: корупція, система управління, самоуправління, соціальна патологія, управлінські відносини

Актуальність дослідження.

Дослідженню феномену корупції в сучасній науковій думці вже приділена достатньо широка увага, але в "основній масі" досліджень, присвячених аналізу цього суспільного феномену, він розглядається досить однобоко, часто суто в юридичному, кримінологічному аспекті. Крім того, більшість наукових пошуків обмежуються або ж фіксацією корумпованості різноманітних владних утворень, або ж суто зовнішніми рекомендаціями та рецептами щодо подолання такої суспільної хвороби. Хоча дотримання таких рекомендацій у суспільній практиці призводить тільки до одного – до ще більшого укорінення цієї соціальної патології в системі державного управління, зокрема, та інших управлінських систем, загалом. Відзначимо, що майже кожен новий керівник владних інституцій в нашій державі від найвищого до найнижчого рівнів, вступаючи на свою посаду, з піною на вустах обіцяє боротися з корупцією, а пізніше – з такою ж заповзятістю, розповідає чому йому це не вдалося зробити. Далеко йти не потрібно – варто взяти передвиборчі програми кандидатів на виборні посади або програми дій вже обраних можновладців, щоб пересвідчитися в істинності цієї тези.

Враховуючи те, що така соціальна патологія як корупція є стримуючим фактором суспільного розвитку, актуальність дослідження цього феномену є поза всяким сумнівом. Адже корумповані соціальні взаємодії, ознаки корупції та її деструктивна соціальна роль можуть розглядатися в якості важливого предмета наукового дослідження.

Метою нашого дослідження є розкриття змісту феномену корупції як іманентної складової деформованих управлінських відносин, його соціально-історичної природи, пошук шляхів деконструкції цієї соціальної патології.

Основний зміст статті. На наш погляд, корупцію можна розглядати як багатогранне соціальне явище, яке бере свій початок з самого виникнення деформованих владних відносин у суспільстві і продовжує існувати сьогодні практично у всіх країнах світу. Навіть у цілком благополучній Німеччині за останні роки, наприклад, розгорілося декілька скандалів, пов'язаних з корупцією.

Як у будь-якого складного соціального явища, у корупції не існує єдиного канонічного визначення. Його по-різному трактують соціологи та фахівці з управління, економісти та юристи. Соціологи, наприклад, можуть стверджувати, що корупція – це "відмова від очікуваних

стандартів поведінки з боку представників влади заради незаконної особистої вигоди" [1].

Корупція загалом означає підкуп, продажність громадських і політичних діячів, державних чиновників і посадових осіб у всіх сферах народного господарства, починаючи від вищої державної влади закінчуючи сферами освіти та охорони здоров'я. По суті, корумпувати – означає підкуповувати кого-небудь грошима або іншими матеріальними благами.

Дослідження феномену корупції беруть початок у працях грецьких мислителів – Платона та Аристотеля, які вважали, що саме корупція веде до появи "зіпсованих" форм державного правління – тиранії та олігархії. Тому можна з упевненістю стверджувати, що грецькі міста-поліси вже тоді зіштовхнулися з досліджуваною нами хворобою управлінських систем. Більш того, ранні згадки про корупцію на державній службі можна виявити в архівах Стародавнього Вавилону, сформованих близько 4,5 тис. років тому.

Згодом, поняття "corruptere" в римському праві трактувалося найбільш загальним чином як ушкоджувати, ламати, руйнувати, підкуповувати та означало протиправні дії в судовій практиці. Це поняття походить від сполучення латинських слів "corrupte" – причетність декількох представників зобов'язальних відносин до однієї справи і "ruptere" – ламати, порушувати, скасовувати. У результаті утворився самостійний термін, який припускав участь у діяльності кількох (не менше двох) осіб, метою яких була псування або пошкодження нормального ходу судового процесу або процесу управління справами суспільства.

Зауважимо, що в історії вітчизняної соціології продажність влади чи то посадових осіб позначалася різноманітними термінами "лихварство", "хабарництво", "хаптурництво", "здирництво", "корупція" тощо і пояснювалася за допомогою таких соціологічних понять, як "соціальна взаємодія", "соціальна структура", "соціальний статус", "соціальна роль", "соціальний інститут", "соціальна мережа", "девіантна поведінка", "девіантність", "злочинність", "девіація" і т.п.

Найбільш відомі і глибинні дослідження корупції у вітчизняній традиції (яку ми спеціально не розводимо з російською) з'явилися наприкінці XIX ст. і представлені працями А. Градовського, В. Євреїнова, К. Кавеліна, В. Ключевського, М. Коркунова, Б. Чичеріна, В. Ширяєва. Ці вчені намагалися довести, що осмислення такого складного явища як корупція є неможливим без розуміння історії становлення та

розвитку самої держави. Аналіз праць зазначених авторів дозволяє нам стверджувати, що феномен корупції варто розглядати як соціокультурне явище, що має типові історично сформовані риси, умови і чинники виникнення і в той же час має специфіку, обумовлену актуальною історичною ситуацією.

Інші дослідники (М. Александров, Є. Аюлам, Н. Бенедиктов, П. Берлін, М. Рубакін та ін.) обґрунтовували низку методик соціологічного дослідження феномену корупції, що отримали поширення в першій чверті XX ст. Ці методики і сьогодні дозволяють застосувати розроблений соціологічний інструментарій до дослідження окремих соціально-професійних груп.

Відзначимо, що у радянський період дослідницька увага до проблеми корупції знизилася, з одного боку у зв'язку з певною втратою актуальності, а з іншого – з поширенням міфу про те, що в радянській державі корупції взагалі немає.

Досить кардинально ситуація змінилася в кінці XX ст., коли про корупцію як одну із загрозливих соціальних хвороб відкрито заговорили як науковці, так і політики на різних рівнях. При цьому з'явилися численні наукові публікації, в яких здебільшого позначалася проблема, але не розглядалася її сутність. Одними з перших з'явилися дослідження правових аспектів антикорупційної діяльності та економічних аспектів корупції. Дещо пізніше – політологічні дослідження, в яких розкривалися в основному антикорупційні аспекти становлення політичної демократії. Корупція у сфері політики визначалася як одна з масштабних небезпек демократичного розвитку держав (П. Кабанов, К. Кисельов, К. Майданик та ін.). Більшість авторів правомірно притримуються думки, згідно з яким забезпечення національної безпеки безпосередньо пов'язане з мінімізацією корупції на всіх рівнях управління. Крім того, була висунута ідея диверсифікованої антикорупційної політики (О. Борисов, В. Колесніков, А. Гуров та ін.), яка передбачає різні механізми запобігання різним видам і формам корупції. Проблеми протидії політичній корупції в електоральних процесах піднімаються в публікаціях І. Дамма, Л. Єскіної, О. Зайцевої та ін.

У сучасній українській науковій традиції стосовно дослідження феномену корупції особливої уваги заслуговують праці А. Гайдука, Д. Заброди, В. Коробова, Є. Невмержицького, О. Олешка, Л. Гуменюка, В. Ніколаєвського, В. Омельченка, І. Голосніченка, А. Кальмана, С. Рогульського, В. Олуйка,

М. Бездольного, С. Серьогіна, М. Мельника, В. Зеленецького, О. Прохоренка та багатьох інших.

Якщо продовжувати розгляд питання щодо сутності корупції, то варто вказати декілька її визначень, представлених у різних джерелах. У "Словнику іншомовних слів", виданому ще за радянських часів, поняття "корупція" розшифровується в узагальненому вигляді як "підкуп", як явище, яке характерне суто для капіталізму: "у капіталістичних країнах – підкупність та продажність громадських і політичних діячів, а також державних чиновників і посадових осіб. Саме на державній сутності природи корупції, більшість дослідників і фокусують свою увагу. Так російський дослідник у галузі права Ю. Тихомиров взагалі називає корупцію "чорною тінню держави" [2].

Часто вважається, що до корупції може бути схильна будь-яка людина, яка володіє дискреційною владою – владою над розподілом на свій розсуд певних благ, що не належать їй (чиновник, депутат, суддя, співробітник правоохоронних органів, адміністратор, екзаменатор, лікар, посадовець комерційної структури тощо). Така позиція чітко зафіксована в афоризмі, що має поширення в українському суспільстві на побутовому, а не науковому рівні: "будь-кого можна купити за гроші; якщо не можна за гроші, то можна – за великі гроші; якщо не можна за великі гроші, то можна – за дуже великі гроші". Головним стимулом до корупції є можливість отримання економічного зиску, пов'язана з використанням владних повноважень, а головним стримуючим чинником – ризик викриття та покарання [3]. З іншого боку, С. Страхов стверджує, що "як соціальне явище корупція виникає і підтримується на рівні неформальних соціальних зв'язків, що складають основу суспільства, вона може бути виявлена на всіх рівнях управління ним, а також у системах, які забезпечують його саморегулювання. Тому у всіх країнах корупція в тій чи іншій мірі стає способом життя" [4].

В інших джерелах знаходимо визначення корупції через низку її змістовних характеристик, а саме: "корупція є аморальним явищем. Вона асоціюється з брехнею, нечіткістю, нешляхетністю чиновників; корупція – це різновид хабарництва; корупція – це злиття капіталу з владою, управління – зі злочинністю; корупція – це система устрою державного управління в Росії" [5].

Ми не можемо погодитися зі всіма наведеними характеристиками, адже не корупція є різновидом хабарництва, а навпаки – хабарництво є однією з форм корупційних управлінських практик.

Нам досить імпонує інше розуміння корупції та її причин, яке запропонував в своєму дисертаційному дослідженні Е. Суворін, а саме: "корупція, під якою зазвичай розуміють зловживання державною владою з метою отримання особистої вигоди, зароджується при відокремленні функцій управління в суспільній і господарській діяльності, в епоху формування державності" [6]. Крім того, корупція, як слушно вважає А. Долгова, розуміється як "соціальне явище, що характеризується підкупом-продажністю державних чи інших службовців і на цій основі корисливим використанням ними в особистих або в вузькогрупових, корпоративних інтересах офіційних службових повноважень, пов'язаних з ними авторитету і можливостей" [7].

Для упорядкування різноманітних напрямів дослідження такого багатогранного феномену як корупція, дослідниками часто виділяються її види. Зокрема, в багатьох наукових публікаціях фігурує така типологія корупції, яка виділяє побутову, ділову та корупцію верховної влади.

Корупція першого виду (побутова) може породжуватися взаємодією пересічних громадян і чиновників, громадян і осіб, що займають певні посади в різних державних та недержавних організаціях (викладачів, лікарів, менеджерів тощо).

Корупція другого виду, тобто ділова, виникає при взаємодії влади і бізнесу або бізнесу і бізнесу. Наприклад, у разі господарської суперечки сторони можуть прагнути заручитися підтримкою судді з метою винесення рішення на свою користь. З іншого ж боку, просування якихось товарів чи послуг однією комерційною компанією може здійснюватися через підкуп відповідальних осіб у торговельних мережах, або через систему так званих "відкатів".

Що стосується корупції верховної влади, то вона стосується політичного керівництва і верховних судів в демократичних системах. По суті це – політична корупція, яка може виявлятися у підкупі депутатів з метою голосування за певні законопроекти, недобросовісному лобіюванню тощо.

Крім різних видів корупції дослідники виділяють також її моделі, а саме: інституціональна, девіантологічна та мережева, на яких ми особливо не зупинятимемося [8].

Масштаби розповсюдженості корупції досить об'єктивно оцінюються за допомогою індексу сприйняття корупції (ІСК), який розраховується міжнародною агенцією "Трансперенсі Інтернешнл", фахівці якої ранжують країни за оцінками ступеня поширеності корупції серед державних

службовців і політиків. ІСК – це комплексний індекс, заснований на даних експертних опитувань та досліджень щодо корупції, які проводяться різними незалежними і представницькими організаціями. Індекс відображає думки підприємців та аналітиків з різних країн світу, в тому числі – експертів, які проживають в країні, у відношенні якої проводилося дослідження. Разом з тим, існують й інші оцінювання рівня корупції в державі. Йдеться, наприклад, про Барометр світової корупції спрямований на оцінку ставлення саме громадян до корупції і випадків зіткнення з корупцією в повсякденному житті, або ж про індекс хабародавців, в якому робиться акцент на схильність підприємств лідируючих країн-експортерів вдаватися до хабарництва за кордоном, тим самим оцінюючи міжнародну корупцію з боку пропозиції.

Таким чином, цікавим є аналіз місця нашої держави в сенсі корумпованості за вказаними рейтинговими дослідженнями. Як бачимо, з таблиці 1 Україна (до речі, як і братня Росія) розмістилася на рівні такої країни як Зімбабве, де ВВП складає тільки 173 долари на душу населення (один з найнижчих у світі показників), безробіття сягає 94%, тривалість життя 48 років у чоловіків, 47 років у жінок. Залишається сподіватися, що така перспектива розвитку (себто – деградації) не очікує нашу державу. Але це є одним з тих показників, які свідчать про загрозовість корупції в суспільстві. Хоча важко сказати: чи то корупція в Зімбабве призвела до такого стану, чи то економічні реалії спричинили повальність корупції...

Таблиця 1. Результати ранжування країн світу за індексом сприйняття корупції 2009 року [9]

Ранг	Країна	Значення Індексу сприйняття корупції (2009)
1	Нова Зеландія	9.4
2	Данія	9.3
3	Сінгапур	9.2
3	Швеція	9.2
5	Швейцарія	9
6	Фінляндія	8.9
6	Нідерланди	8.9
8	Австралія	8.7
8	Канада	8.7
8	Ісландія	8.7
11	Норвегія	8.6
...
139	Білорусь	2.4
146	Росія	2.2
146	Україна	2.2
146	Зімбабве	2.2
154	Кот-д'Івуар	2.1
...
179	Афганістан	1.3
180	Сомалі	1.1

Якщо розглядати результати досліджень Центру Разумкова, то населення України оцінює в цілому рівень корупції в державі як масштабне явище. Більшість опитаних дотримується такої точки зору: "хабарі беруть, використовуючи службове становище, майже всі" – так вважають 12% опитаних; "багато хто" – 49%; "дехто" – 29%. Тільки 2% респондентів вважають, що "майже ніхто в країні не бере хабарів". Загрозливим фактом є те, що навіть для реалізації своїх законних прав

громадяни України повинні вдаватися до корупційних дій, давати хабара. 60,5% респондентів знають про випадки, коли давали хабара для ухвалення законного рішення. 47,5% опитаних знають про випадки хабарництва для ухвалення незаконного рішення.

Але щоб знову не скочуватися до різного роду констатацій, спробуємо відповісти на питання: чи будь-яка управлінська система (включно з державною) може бути вражена корупцією?

Відразу відповімо: не кожна. Разом з тим, ця коротка відповідь передбачає хоча б якийсь коментар. По суті, такою управлінською системою, яка може бути позбавлена корупційних ознак є самоуправління, яке ми розуміємо як безпосередню і активну участь усіх членів суспільства в управлінні суспільством. Сам перехід до тотального суспільного самоуправління повинен розглядатися як серйозний стрибок у розвитку суспільства. Але такий розвиток може бути здійснений суто на основі глибоких, докорінних перетворень усіх сторін суспільного життя і суспільних відносин. Тому, перехід до повного суспільного самоуправління передбачає, зокрема, досягнення такого високого рівня культури у всіх членів суспільства, при якому кожен міг би брати безпосередню участь в управлінні суспільними справами, а також добровільне, глибоко усвідомлене дотримання членами суспільства норм і правил людського співжиття (найважливішою з цих норм є творчий характер діяльності всіх і кожного членів суспільства). З упевненістю можна говорити, що вищевказане може бути дотримане тільки в умовах постдержавної форми організації суспільства. Саме тому, теза про те, що соціалістичні держави були позбавлені корупції є хибною, а прикладів підтвердження цього є більш ніж достатньо. Так дослідник Хе Цзенке свідчить, що зараз у Китаї досить поширені корупційні практики, а під корупцією прийнято розуміти "використання державної влади та державних ресурсів у приватних інтересах" [10].

З іншого боку, співробітник Стаффордського університету (Великобританія) А. Сайф, який досліджує зв'язок між корупцією і розвитком в країнах, що розвиваються, відзначаючи існування багатьох визначень корупції, приймає наступне, відповідно до якого особа або група осіб винні в корупції, "якщо вони беруть гроші або їх еквівалент за виконання роботи, яка є їх безпосереднім обов'язком або невиконання якої є їх обов'язком, а також за виконання юридичних дій за хибними мотивами" [11]. Він вважає, що корупція розвинена як у суспільствах, де не існують або слабко розвинені демократичні тенденції і інститути, так і в демократичних промислово розвинених країнах. Саме тому сьогодні можна говорити про глобалізацію корупції. Автор виступає з критикою позиції деяких фахівців, які стверджують, що на певних стадіях розвитку і в певних межах корупція може грати позитивну роль, підвищуючи ефективність економіки.

Корупція як соціальне явище, нерозривно пов'язана з розвитком

економічних, правових і політичних інститутів суспільства. Рівень розвитку даних інститутів визначає "стан корупції". Так, С. Кушнеренко і В. Пристансков зазначають: "Корупція, як явище дійсності, є особливим, специфічним соціальним конфліктом, який існує на межі економіки і права. Специфіка його полягає в тому, що він неминуче виникає між економічними відносинами, що об'єктивно розвиваються і нормами права, що регулюють їх" [12]. Але на противагу їм, російська дослідниця Л. Копенкіна вважає, що корупція – це "не особливий, специфічний соціальний конфлікт, який існує на межі економіки і права, а соціальне явище, обумовлене конфліктом економіки і права, змістом якого є протизаконні дії суб'єктів суспільних відносин" [13].

Результатом генезису номенклатурної системи управління державним і політичним життям радянського суспільства стало, на нашу думку, створення в СРСР моделі корумпованого і по горизонталі, і по вертикалі суспільства, матеріальні, природні, трудові, інтелектуальні та духовні ресурси якого під прикриттям революційної, патріотичної риторики кількома поколіннями політичних авантюристів використовувалися задля задоволення власних владних амбіцій над найбільшим за територією та багатотою за ресурсами державою на нашій планеті. Корупція в СРСР дозволила партійній еліті підмінити реальну демократію тоталітаризмом під вівіскою соціалістичної демократії, трактованої як демократія для трудящих і диктатура для експлуататорів [14].

Сьогодні в наукових публікаціях та нормативних документах запропоновано багато шляхів подолання корупції як соціального лиха. Так А. Брикін вважає, що допомогти в боротьбі з корупцією може тільки комплекс заходів, серед яких – серйозне обмеження втручання чиновників в життя суспільства і відповідне законодавче оформлення меж цього втручання [15].

Але ми схилиємося до думки, що варто змінювати саму систему управління, на основі підходу запропонованого Б. Новіковим, який вважає, що: управління повинно носити характер недеформованої взаємодії.; воно повинно носити суб'єктивно-суб'єктивний (у перспективі: суб'єктно-суб'єктивний) характер [16].

Б. Новіков ставить наступні вимоги до такого управління: прозорість, контрольованість, удосконалення, горизонтальна та вертикальна ротація управлінців. Крім того, управління має бути узгодженою, гармонізованою взаємодією владної ієрархії ("вертикалі") і владної мережі ("горизонталі"). На думку київського

професора, це забезпечить своєчасну та ефективну ротацію, зміну, оновлення, зростання, вдосконалення, словом: умови повноцінного розвитку соціуму і особистості.

До речі, Санкт-петербурзькі дослідники А. Андрєєва та А. Анохін теж вбачають одним зі шляхів деконструкції корупції саме формування мережевих структур, які дозволять забезпечувати раціональний, безпристрасний вибір акторів – того, з ким і як вступати в соціальний обмін, а також здійснювати стимулювання випадковостей, що мають місце в процесі обміну [17].

Повністю погоджуючись з підходом, запропонованим Б.Новіковим, зауважимо: ми вважаємо, що на сучасному етапі розвитку суспільства (коли ще унеможливлений швидкий перехід до тотального самоуправління) методи протидії корупції мають бути спрямовані на викорінення історично сформованих корупційних практик, що на справді видається досить складним соціальним процесом. Саме тому подальші дослідження феномену корупції в межах соціологічного та філософського підходів матимуть серйозний вплив на нині суцільні суспільні практики.

Література

1. Коррупция. Словарная статья [Текст] / Джери Дэвид, Джулия Джери // Большой толковый социологический словарь в 2 тт. (пер. с англ. Марчук Н.Н.) – Т.1. – М.: АСТ., Вече., 2001. – С.332.
2. Тихомиров Ю. А. Право против коррупции [Текст] / Ю.А. Тихомиров, Е.Н. Трикоз // Журнал российского права. – 2007. – № 5. – С. 39-52
3. Уткин С.А. Коррупция как социальное явление [Текст] / С.А.Уткин // Человек: преступление и наказание. 2009. № 4 (67) – С. 23.
4. Страхов С.В. Политико-экономические аспекты коррупции в странах с формирующейся рыночной экономикой. Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. к.экон.н. по спец. 08.00.14 – мировая экономика. – М. Институт экономики РАН. – 26 с.
5. Першин Н.И. Коррупция – теория и жизнь [Текст] / Н.И.Першин, И.Г. Селезнева // Известия Волгоградского государственного технического университета. – 2008. – Т. 7. – № 5. – С. 50-55.
6. Суворин Э.В. Коррупция в постсоциалистических странах: сущность, особенности, стратегии противодействия: политологический анализ [Текст]: дисс. ... кандидата политических наук : 23.00.02.– М.: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ, 2008. – 262 с.
7. Криминология: Учебник для юрид. вузов / Под общ. ред. А.И. Долговой. М., 1997. – С. 501.
8. Ковтун Г.С. Концептуализация продажности власти и должностных лиц в истории отечественной социологии [Текст] / Г.С. Ковтун // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2009. – Т. 1. – № 5. – С. 40-45
9. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2009/cpi_2009_table
10. He Zengke. Corruption and anti-corruption in reform China [Text] // Communist & post-communist studies. – Los Angeles, 2000. – Vol.33, N 2. – P.243-270.
11. Seyf A. Corruption and development: A study of conflict [Text] // Development in practice. – Oxford, 2000. – Vol.11, № 5. – P.597–605.
12. Кушниренко С.П., Пристансков В.Д. Коррупция и ее преступные проявления: особенности уголовного преследования. – СПб.: "Социальная литература". – 2004. – 222 с.
13. Копенкина Л.А. Коррупция как социальное явление и меры противодействия ей [Текст] / Л.А. Копенкина // Журнал университета водных коммуникаций. – 2010. – № 1. – С. 120-122.
14. Попов М.Ю. Коррупция в СССР и современная Россия [Текст] / М.Ю. Попов // Теория и практика общественного развития. – 2009. – № 1. – С. 6-11.
15. Брыкин А.С. Коррупция в современной России: неизбежный спутник реформ? [Текст] // Мост. – 2000. – № 37. Июль. – С. 17-18.
16. Новиков Б.В. Творить или вытворять?: монография [Текст] / Б.В.Новиков // – К.: ЗАО "Миронівська типографія", 2010. – 575 с.
17. Андреева И.А. Социальная адаптация и порядок: коррупция как механизм интеракций в теории социального обмена [Текст] / И.А.Андреева, А.М.Анохин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2007. – №4. – С. 189-198.